

Gedeelde sensibiteit: sensus communis en dissensus communis

Om een denken over (voor)waarden van co-existentie te verbinden met morele aspecten van differend als onpresenteerbaar onrecht is het mijns inziens nodig uit te gaan van een pre-cognitieve, lichamelijke oriëntatie in de kinderjaren - hoe het is om één te zijn met jezelf samen met anderen, gevolgd door een meer cognitieve, taallogische (logocentrische) invulling van die oriëntatie. Cruciaal voor het duiden van differend is echter de aanname, dat die oriëntatie als ‘para-logische’ sensibiteit dan nooit volledig verdrongen wordt door rede en logica, maar werkzaam blijft als ervaring van datgene wat wringt, leidt tot onbehagen, verontwaardiging, angst, of juist inspireert, enthousiasmeert, leidt tot vervoering zelfs, maar hoe dan ook (nog) niet gearticuleerd en dus (nog) niet gedeeld kan worden. **[noot10]** In extremere, ‘urgente’ vormen zijn dit niet anders dan manifestaties van het sublieme: Lyotard omschreef de sublieme ervaring als differend tussen (talige) rede en gevoel, begrip en ervaring (Lyotard 1991). We hebben het dan over een verondersteld ervaringspectrum waarin we ons proberen af te stemmen op een ‘sensus communis’, gedeelde afstemming op ervaringen die pas in hun mee-deelbaarheid gekend en erkend kunnen worden, terwijl in dat spectrum altijd een ‘rest’ blijft van ervaringen die we niet kunnen delen terwijl we niet anders dan kunnen aannemen, dat anderen deze ervaringen óók zouden kunnen hebben, en die aanname zouden we een ‘dissensus communis’ kunnen noemen.

In de overgang van klassieke naar moderne kunst zien we hoe dimensies van ‘dissensus communis’ steeds meer op de voorgrond komen, niet meer naar de maatstaven van harmonieuze schoonheid, maar gevoed door een gevoeligheid voor het (nog) onpresenteerbare, de verstoring, de ervaring van het sublieme als een strijdigheid. Moderne kunst moet echter als iedere vorm van communicatie en presentatie uitgaan van aannames, namelijk dat er een bedding bestaat voor de receptie van kunstwerken, hoezeer ze ook afwijken van pre-moderne normen wat kunst zou mogen zijn. Men zou kunnen stellen dat receptie van kunst enerzijds te maken heeft met heersende normen, en anderzijds met zekere ‘transcendentale’ voorwaarden die mogelijk maken, dat normen kunnen veranderen, en dat mensen a priori ontvankelijk zijn voor afwijkende vormen van kunst. **[noot11]** Dit zijn voorwaarden van (mede)deelbaarheid, waarvan ik meen dat ze ook ten grondslag liggen aan een deels pre-cognitieve bedding van co-existentie. Deze waarden proberen te benoemen zal echter altijd afbreuk doen aan het pre-cognitieve gehalte van die bedding. Wat ik hierboven ‘kernwaarden van co-existentie’ heb genoemd kan in eerste instantie worden begrepen als altijd bestaande mogelijkheid, dat alle ervaringen in principe (mee)deelbaar kunnen zijn, hoezeer ze ook afwijken van bestaande normen en patronen van communicatie en presentatie. Deze preconditione ligt mijns inziens ten grondslag aan het menselijke bestaan als een co-existentie, een samenleven. De meer expliciet en cognitief uitgewerkte ‘kernwaarden’ van deze co-existentie die ik in de rest van mijn betoog zal aanstippen, komen als zodanig ook naar voren in het werk van toonaangevende ‘existentiële’ filosofen van de twintigste eeuw: Levinas, Derrida, Ricoeur, Merleau-Ponty, Heidegger, Habermas, Irigaray, ook Lyotard zelf en recent dichter bij huis bijvoorbeeld Oosterling, Visker en Kunneman.

Deze kernwaarden kunnen dan wijzen naar een co-existentie die niet alleen functioneel, logocentrisch, rationeel is, maar ook refereert aan ‘paralogische’ schijnbaar onmeededeelbare ervaringen als elementen van veel bredere, wijdere en meer omvattende dimensies van samenleven. Dergelijke waarden vormen ook een appel tot vormen van solidariteit, bewustwording van een gemeenschappelijkheid in de strijd van het bestaan, die voor een belangrijk deel neerkomt op het kunnen articuleren van zoveel mogelijk aspecten en ervaringen van lijden en onrecht in die strijd,

niet van allen tegen allen, maar van ons allen tegen de fundamentele strijdigheid van het bestaan. Voor een goed begrip van de vijf kernwaarden die ik zal gaan behandelen: *zichtbaarheid, passibiliteit, kwetsbaarheid, onbestemdheid en gastvrijheid*, is het belangrijk om ze steeds in relatie te zien met een bandbreedte van kunnen ervaren en articuleren, met de mate waarin ervaringen erkend en gedeeld kunnen worden. Voor ik deze vijf waarden elk afzonderlijk bespreek ga ik eerst nog iets verder in op hun context, die vooral moet worden gezien als een *constellatie*, in de betekenis die Adorno daaraan gaf (Adorno 1947).

Het geraas en het gebral (the sound and the fury)

De wending naar waarden in de discussie over onrecht ten gevolge van strijdigheden impliceert een wijder en breder appèl dan we kennen van Lyotard: onrecht in strijdigheid moet aan de kaak worden gesteld, gearticuleerd, maar om het geen loos appèl te laten blijven ('so what') moet ook zichtbaar worden dat mét het betreffende onrecht uiteindelijk ook samenhangende basale zijnswaarden in het geding zijn, waarvan de werking voorwaardelijk is voor een inclusiever samenleven. Dat samenleven is in essentie een mee-delen: een door mee-delen recht kunnen doen aan onze gemeenschappelijke verhouding tot wat de romanschrijver William Faulkner noemde: *the sound and the fury*, het geraas en gebral. [noot12] Dit geweld van de wereld kunnen we gemeenschappelijk aan, maar nooit alleen, zonder hechting van een moreel draagvlak, een moraliteit die we ons eigen kunnen maken door naar elkaar toe zichtbaar, kwetsbaar, aandachtig, gastvrij en vooral ook: niet bij voorbaat bestemd te hoeven zijn. Mede door en dankzij co-existentele, aan samenleven ontleende waarden kunnen mensen *in hun eigen kracht* komen, en wie dat vergeet of zich niet meer bewust is, wie dus als volwassene zijn onontbeerlijke basis van kind-zijn vergeet of verdringt, die kan zich overgeven aan een neoliberale roes, de waan van survival of the fittest, een ideologie die voorbij gaat aan de mogelijkheid van bredere, inclusievere vormen van cultuur en samenleven. [noot13]

Op weg naar volwassenheid groeit niet iedereen onder dezelfde condities van zichtbaarheid, kwetsbaarheid, zorgvuldige aandacht, gastvrijheid en nog-niet bestemd te hoeven zijn - integendeel, de voor-waarden van moraliteit waardoor een samenleving in mindere of meerdere mate inclusief kan zijn, die waarden zijn in hun werking nooit geborgd. De ontwikkeling van een samenleving naar inclusiviteit is de ontwikkeling van een *kwartiermaken* voor de werking van die waarden, in gezinnen, families, scholen, buurten, steden, organisaties, bedrijven en politiek (Kal 2001, 2011, 2013). Mensen die niet 'buigzaam' genoeg kunnen zijn te midden van de strijdigheden van psychiatrie, hulpverlening, louter financieel sturende overheid en cultuurbeleid - voor die mensen is als het ware minstens tweemaal in hun leven te weinig of helemaal geen kwartier gemaakt, nu niet in hun huidige omstandigheden, en evenmin toen het ging om hun startpositie in jeugd en opleiding - voor hen is een inhaalslag nodig met genoeg ruimte en tijd voor de inzet van kernwaarden die ik nu expliciet ga bepleiten en die ik in hun samenhang wil toelichten, evenals hun 'tegenpolen' dan wel 'tegenargumenten'.

Kernwaarden van co-existentie

Het appel van de differend als onrecht dat moet worden gearticuleerd, meegedeeld, wil ik voorafgaand aan de bespreking van kernwaarden eerst laten aansluiten bij het appèl van zichtbaarheid van de filosoof Rudi Visker (Visker 2007). Een vooral lichamelijke zichtbaarheid dan wel te verstaan. Met gedeeltelijk behoud van de portee die Visker ermee voor heeft, breng ik die

zichtbaarheid in verband met de hierboven genoemde moraliteit die méér lichamenlijk is dan discursief-talig, en méér intermenselijk, sociaal, zoals in de denkrichtingen van Irigaray, Taylor, Frans de Waal, zelfs Derrida met zijn gastvrijheid, en niet te vergeten psychologen als Verhaeghe en De Wachter die tegenwoordig in brede kring worden gelezen (Verhaeghe 2012, De Wachter 2012). Het waarneembare lichaam is bij uitstek de plaats delict van het nog sprakeloze gevoel onrecht te worden gedaan. Maar tegelijk overstijgt het lichaam alle woorden, begrippen en zinnen, en is daarmee ook de bron van mogelijke veerkracht, van exposure, zich kunnen laten zien, kunnen doen en laten. Vermits dat lichaam volwassen, volgroeid is, en niet nog maar het lichaam van een kind (Lyotard 1991b).

Lichamenlijke zichtbaarheid gaat als waarneembaarheid vooraf aan de taal, en kan tegen de achtergrond van nog andere (voor)waarden ontsluiten en deelbaar maken wat er gebeurt, wat niet gezegd kan worden. En daarmee ook wat nodig is om mede-mens te zijn, met jezelf en met de ander, en met het andere in jezelf. Die hechtingen aan een gedeelde lichamenlijke bestaansgrond en zichtbare spiegelingen (reflecties) daarvan bij de ander en in jezelf, gaan vooraf aan de taal. Het ontbreken daarvan, het daardoor in gebreke blijven in de zin van niet kunnen delen en daardoor niet kunnen (samen) zijn, die hiaten zijn in principe zichtbaar zowel als voelbaar, en kunnen we duiden als onrecht, dat wil zeggen als een onrechtvaardige ‘verdeling’ van co-existentie.

De kernwaarden [noot14] die ik, met hun specifieke connotaties, cruciaal acht in de discussies over strijdigheid in de zorg zijn zoals eerder genoemd: *onbestemdheid, zichtbaarheid, kwetsbaarheid, passibiliteit, en gastvrijheid*. [noot15] De strijdigheid gaat ons evenwel allen aan, niet alleen de mensen waar de zorg zich op richt, *die zorg nodig hebben omdat hun levens onvoldoende worden geschraagd door deze waarden als waarden die voor hen hebben kunnen ‘werken’*.

Genoemde kernwaarden kunnen worden gezien als cruciale componenten en daardoor uiteindelijk ook graadmeters van een existentiële bedding en identiteit die deels pre-cognitief zijn en zich gaandeweg vormen in het samenleven en opgroeien met anderen, van de wieg en sommigen zeggen zelfs van de baarmoeder tot vór in de adolescentie. Tegelijkertijd kunnen deze kernwaarden een doorslaggevende rol spelen bij het ondergaan en verwerken van strijdigheden zoals aangeduid door Lyotard.

Voor zover Lyotard zelf aandacht heeft besteed aan dergelijke moraliteit, nam hij toch de positie in van filosoof, criticus, schrijver: de positie van kritische waarnemer, alert op onrechtvaardigheden die zich onttrekken aan het oog van het publiek. De attitude die hij daarbij voorstond was die van de *passibiliteit*, een mentale conditie die hij ontleende aan Levinas, en die méér inhoudt dan louter waakzame betrokkenheid, of uithouden van alerte empathie voor de Ander (Levinas 1961, Lyotard 1983). Passibiliteit is niet: actief en direct ingrijpen, direct zelf acteren in de arena van de discourses met hun strijdige zinnen, maar ook niet: passief blijven, lijdzaam toezien. Het gaat in zekere zin terug naar een andere conditie die we meer met onze kindertijd associëren, het *nog niet bestemd hoeven zijn*. In het algemeen is het voor het innemen van een waakzame, alerte positie gunstig om terughoudend te zijn en het oordelen op te schorten, het kiezen voor een partij, een belang of een bepaalde invalshoek (discours, doelstelling) uit te stellen. Passibiliteit als *zorgvuldige aandacht* houdt daarenboven veel meer in: altijd ogen en oren open blijven houden voor wat er gebeurt. Vergelijkbaar met de Ereignis van Heidegger, en wat Lyotard bedoelde met: ‘Arrive-t-il?’, ‘gebeurt er?’, alertheid dus voor wat zichtbaar of juist niet zichtbaar kan zijn of worden, in ruimste zin van het woord (cf Heidegger 2003, Lyotard 1983). Vanuit passibiliteit tracht men zich tot op

zekere hoogte te onttrekken aan de overigens natuurlijke drang tot onmiddellijk mee-delen, onmiddellijk recht te willen doen aan wat er gebeurt via de voorhanden discoursen die zich als het ware opdringen om het gebeuren en ervaren te bezetten, één kant uit te presenteren, en niet zelden te overstemmen, wat in veel gevallen bij veel mensen hun beleving en kwaliteit van leven geen recht kan doen. **[noot16]**

Zichtbaarheid is hierbij zoals al genoemd een belangrijke voorwaarde, in de betekenis die Rudi Visker zelf benadrukt: taal en begrippen doen geen recht aan de werkelijkheid, en veronderstellen bovendien ten onrechte dieper liggende of overkoepelende kaders, samenhangen en betekenissen. De westerse *metafysica* is traditioneel een metafysica van de onzichtbaarheid - onze eigenheid en fundamentele uitgangspunten, grenzen en identiteiten zouden weliswaar niet manifest zijn, maar herleid kunnen worden of tenminste afgezet tegen die van andere culturen. Visker stelt echter dat onze identiteiten, zijnskaders en grenzen inderdaad onzichtbaar zijn maar dan in de zin van cognitief en ondefinieerbaar – etiketten en verhalen erover zijn niets dan stempels, ficties, discoursen, frasen, en wat ons qua houvast rest is slechts datgene, dat zichtbaar kan zijn of zichtbaar gemaakt kan worden (Visker 2007). Door ons te tonen, ons te laten zien en horen, manifesteren we onze zijnswijze, proberen we te laten zien hoe we zijn, zo goed en kwaad als dat kan. Deze visie kan met name ook actueel zijn in de discussies en strijdigheden tussen autochtonen en allochtonen, en in de zorg, waar het gaat om een schijnbaar onoverbrugbare communicatiekloof tussen behandelaars en kwetsbare cliënten (cf Kal 2013)

Zichtbaarheid in de connotatie van transparantie en openheid, is tegelijk een onmisbare voorwaarde in de opvoeding en het groeien naar een bestaansgehechte volwassenheid. Zichtbaar en ‘passibel’ durven zijn kan bijdragen tot een grotere veerkracht om conflicten, spanningen en strijdigheden in ruimere dimensie te beleven en uit te houden, en daar hoort zoals gesuggereerd ook een zekere bereidheid bij, *onbestemd* te zijn. Aangezien bij dit alles steeds sprake is van een vereist ‘durven’ is een andere kernwaarde in dit verband bijna vanzelfsprekend: *kwetsbaarheid*, zoals iedereen kan beamen die wel eens heeft deelgenomen aan cursussen of trainingen gericht op beter functioneren in werk, betere loopbaan keuzes en niet te vergeten duurzamere relaties.

Passibiliteit, zichtbaarheid, onbestemdheid, kwetsbaarheid - herkenbare waarden waar je in feite in geboren wordt en waarvan je mag hopen dat ze zo lang mogelijk gewaarborgd kunnen blijven - en dan hoort daar natuurlijk ook de *gastvrijheid* bij, het welkom zijn en welkom heten dat ten grondslag ligt aan ieder samenleven en elke ontmoeting met de Ander (cf Derrida 1998).

Kwartiermaken voor kernwaarden van co-existentie

Het gaat erom dat deze kernwaarden, onbestemdheid en zichtbaarheid voorop, in deze optiek doorwerken in *iedere* individuele hechting, groei en identiteit samen met, in en door anderen. Juist omdat deze waarden op het spel staan en beproefd worden in de ontwikkeling naar volwassenheid, staan ze altijd en overal op gespannen voet met wat je hun relativeringen, tegenpolen of ontkenningen zou kunnen noemen. Naarmate het minder lukt om samen te leven vanuit wat ik noem kernwaarden van existentiële veerkracht, kunnen we ook minder weerstand bieden vanuit een veerkracht ten opzichte van de strijdigheden van het bestaan.

Mijn stelling is bovendien dat de mate waarin deze waarden voor ons kunnen werken ook de mate is waarin we voor ons een ruimere levensruimte kunnen ontsluiten, een spectrum van deelbare ervaringen waarmee we niet alleen de strijdigheden van het bestaan beter kunnen uithouden, maar

ook kunnen profiteren van een zijnsruimte met een grotere rijkdom aan ervaringen, juist dankzij de mogelijkheid dat we deze ervaringen kunnen delen en erop kunnen reflecteren.

Aan al deze genoemde kernwaarden waarvan ik heb gesuggereerd dat ze bijdragen tot een existentiële draagkracht, vooral ook in het uithouden van en omgaan met strijdigheid, zitten tal van haken en ogen, complicerende factoren die met name ook in recente publicaties over hedendaagse problemen in de cultuur en de zorg worden aangekaart en verder uitgewerkt. [noot17] Bij elke behandelde waarde kan een ‘tegenwaarde’ of althans relativiserende overweging worden opgevoerd: wat betreft de *gastvrijheid* heeft Derrida bijna uitputtend aangetoond, hoe dit begrip verweven zit in een contextueel spanningsveld dat we uit ervaring kennen als glijdende schaal tussen even onvoorwaardelijk als noodzakelijk onthaal van de ander en aan de andere kant neutralisering van diens anders-zijn in een kooi van condities, regels, en voorbehoud – de gast is potentiële vijand geworden, de gastheer gegijzeld door de gast, de gastheer wordt zelf gast in zijn eigen huis. Het Engelse ‘host’ zit al dicht tegen ‘hostility’ aan (cf Derrida 1977). Mutatis mutandis gaat het hier ook om het gastvrij kunnen zijn voor de eigen vreemdheid, daaraan (geen, te weinig) ruimte kunnen geven.

Het idee, dat onbestemdheid een cruciale voorwaarde is bij existentiële veerkracht in samenleven, kan op gespannen voet staan met het denken over identiteit, in de visie dat uitgesloten en kansarmen, minderheden en jongeren juist zeer gebaat zouden zijn bij een vastomlijnde identiteit, een sociale rol van duidelijke waarde. Ze zouden zich eerst als waardevol kunnen beleven in een min of meer duidelijk zelf- groeps- en toekomstbeeld, positie en functie ook in de maatschappij. Niemand zou dit op zichzelf kunnen tegenspreken, maar men zou ook kunnen stellen dat dergelijke identificatie vooral in onze huidige ‘multi-role’ en ‘multi-function’ cultuur op een zeer wankel sokkel staat, wanneer men niet de ervaring heeft opgedaan, méér te kunnen zijn. De ervaring van onbestemdheid (of zo men wil vrijheid) zou aldus beter vooraf kunnen gaan aan het zich bij voorbaat (laten) aanmeten van een identiteit (sociale rol, etiket, functie etc)

Maar nog eens: dergelijke voorwaardelijke onbestemdheid kan niet los staan van gastvrijheid, en ook niet zonder kwetsbaarheid gaan (kwetsbaar durven zijn in plaats van ongenaakbaar, leven in een harnas tegen de pijn of comfortzone buiten alle risico’s), zichtbaarheid, (met open vizier delen wat er te delen valt), en passibiliteit – zich niet (klakkeloos) laten vastzetten of meevoeren door discoursen met hun eerste, meest dwingende mogelijkheden.

Waar het in het bestek van dit verkennende betoog om gaat, is de overweging dat de besproken ‘kernwaarden’ van betekenis zouden kunnen zijn voor een ‘waardenwerk’ in een vorm van kwartiermaken die zich inzet voor een inclusiviteit, veel breder genomen dan nu het geval is, met alle respect voor wat op dat front reeds is ondernomen en waargemaakt. Kwartiermaken voor kernwaarden als hierboven aangeduid zou met name ook vruchtbaar kunnen zijn in sectoren van de samenleving die daarvoor helemaal niet op de agenda staan: ik bedoel de materieel juist beter bedeede en gesitueerde, mede voor zover ze daardoor ook op fortuinlijker wijze gebruik kunnen maken van de gezondheidszorg. Juist voor wie er psychisch dan wel neurologisch geen vuiltje aan de lucht zou zijn, lijken welzijn en welbevinden vaak op smalle basis te berusten, en zouden veel meer kunnen worden verbreed en verruimd dan wanneer alleen verankerd in materiële waarden zoals die maatgevend zijn in onze neoliberale wereld.

In de geestelijke gezondheidszorg zou de hier geschetste stapeling van strijdigheden: (de verantwoordelijkheid in de schoenen geschoven krijgen van de eigen beperking die op zich reeds als een onrecht wordt ervaren, namelijk als een niet kunnen mee-delen) gezien kunnen worden als een onvoldoende werkzaam kunnen zijn van morele kernwaarden, *bij alle betrokken partijen*. In die zin is mijn betoog een oproep tot waardenwerk, niet alleen in bestaande vormen van kwartiermaken, maar ook in veel bredere contexten van geestelijke zorg, die zich wat mij betreft mag betrekken op iedereen die zoekt naar geestelijk welzijn. Hoe dat waardenwerk handen en voeten zou moeten krijgen is wat mij betreft niet van later zorg, maar ligt voorbij het bestek van deze verkenning.

Noten

¹⁰ De differends tussen logocentrisme en paralogie komen uitgebreid aan de orde in mijn proefschrift, Brons 1997. Zie ook Oosterling, 1996.

¹¹ Transcendentiaal in Kantiaanse zin. Otto Duintjer (1966) sprak in dit verband ook wel van ‘pre-alabele’ voorwaarden.

¹²Cf Faulkner 1929. Recent is het m.i. oneigenlijk hervertaald als ‘Het geluid en de drift’

¹³‘Levenskunst’ is hier nog niet aan de orde; genoemde waarden zijn m.i. evenzeer voorwaarden voor levenskunst.

¹⁴In een ander, nog meer strikt filosofisch vertoog zou de samenhang van deze kernwaarden mede kunnen worden afgeleid uit een contextuele interactie tussen teksten van Derrida, Levinas, Ricoeur, Irigaray en Lyotard.

¹⁵Hier en in het vervolg wordt hopelijk duidelijk, dat het steeds gaat om (voor)waarden die zowel pre-discursief en ‘voor-bewust’, als bewust cognitief kunnen zijn, we kunnen ze ‘ondergaan’ in het samenleven of zelf actief en bewust naleven

¹⁶Als pre-discursieve voorwaarde kan passibiliteit worden gezien als grondervaring buiten en vooraf aan de talige discoursen, inderdaad verwant aan mindfulness en meditatieve ervaring

¹⁷Cf Kal 2011, 2013, Tonkens *Als meedoen pijn doet* (2013)

Literatuur

Adorno, Th. en M. Horkheimer, (1947) *Dialektik der Aufklärung*. Suhrkamp. Vert. ‘Dialectiek van de Verlichting’ Boom 2007

Brons, R. (1997) *J.F. Lyotard : Filosofie tussen Openbaarheid en Sprakeloosheid*, diss. UvH 1997

Derrida, J. (1977) *De l'hospitalité* (1977) vert. ‘Over gastvrijheid’, in gelijknamige bundel, Boom 1998

Derrida, J (2000) ‘Lyotard and us’ in: *Jacques Derrida, The Work of Mourning*, ed. Michael Naas en Pascal-Anne Brault, Chicago: University of Chicago Press, 2001.

Duintjer, O. (1966) *De vraag naar het transcendentale*, Leiden U.P.

Faulkner, W. (1929) *The Sound and the Fury*, Cape/Smith.

Kal, D. (2001) *Kwartiermaken*, Boom

Kal, D. (2007, 2012) ‘Kwartiermaken in WMO’ in o.a. *Supportgericht werken in de Wmo* red. J.P. Wilken en T. Dankers, Hogeschool Utrecht 2012

Kal, D. (2011) *Kwartiermaken, Werken aan ruimte voor anders zijn*. Hogeschool Utrecht

Kal, D. (2013) *Verder met kwartiermaken. Naar de verwelkoming van verschil* Toby Vroegh

Kunneman, H. (2005, 2009) *Voorbij het dikke-ik bouwstenen voor een kritisch humanisme* SWP

Kunneman, H. (2014) *Kleine waarde en grote waarden – normatieve professionalisering als politiek perspectief* SWP

Levinas, E. (1961) *Totalité et Infini*, Nijhoff. Vert. 'Totaliteit en oneindigheid', Boom 2012

Lyotard, J.F. (1991a) *Leçons sur l'analytique du sublime* Galilée 1991 vert. Engels 'Lessons on the analytic of the sublime', Stanford U.P. 1994.

Lyotard, J.F. (1983) *Le Differend* Minuit 1983 vert. Engels 'The Differend: Phrases in dispute', Manchester U.P. 1988. Vert. Duits 'Der Widerstreit' Fink Verlag 1987

Lyotard, J.F. (1991b) *Lectures d'enfance*, Galilée

Lyotard, J.F. (1988) *L'inhumain, causeries sur le temps*, vert: 'Het Onmenselijke', Kok Agora, 1992

Lyotard, J.F. (1989) *Logique de Levinas* vert. 'Levinas' Logic' in *The Lyotard Reader*, ed. A. Benjamin, Blackwell 1989

Oosterling, H. (1996) *Door schijn bewogen*, Kok Agora 1996

Tonkens, E. en M. De Wilde (2013) *Als Meedoen Pijn doet* Van Genneep

Verhaeghe, P. (2012) *Identiteit* De Bezige Bij

R. Visker (2007) *Lof der Zichtbaarheid* SUN

Wachter, D. de (2012) *Borderline Times*, Lannoo.